BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था व प्रादेशिक विकास

डॉ. गजानन शिवहरी जाणे

सहयोगी प्राध्यापक

सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महा. पुलगाव

Email : gsjane1812@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वात मोठे राज्य अर्थव्यवस्था असून, देशाच्या नाममात्र जीडीपीमध्ये सुमारे 14 टक्के वाटा आहे. 2025-26 मध्ये राज्याचा वृद्धिदर 7.9 टक्के राहण्याचा अंदाज असून, तो राष्ट्रीय वृद्धिदर 7.4 टक्क्यांपेक्षा किंचित अधिक आहे. सेवा क्षेत्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख चालक असून, एकूण ग्रॉस स्टेट व्हॅल्यू ॲडेडमध्ये त्याचा वाटा सुमारे 60 टक्के आहे. परंतु, या समग्र आर्थिक यशामागे प्रादेशिक असमानतेचे गंभीर चित्र दडलेले आहे. राज्याच्या 36 जिल्ह्यांपैकी केवळ सात जिल्हे राज्याच्या अर्ध्याहून अधिक जीडीपीमध्ये योगदान देतात. पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा या दोन प्रमुख प्रादेशिक विभागांमधील सिंचन सुविधा, कृषी उत्पादकता आणि उत्पन्नातील तफावत हे या असमानतेचे ठळक उदाहरण आहे. हे संशोधन पत्र महाराष्ट्राच्या आर्थिक वाढीचे समग्र चित्र आणि प्रादेशिक विकासातील असमतोल या दोन्हींचा एकत्रित आढावा घेते. अभ्यासात असे निष्पन्न होते की, पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणुकीची ऐतिहासिक केंद्रीकरण प्रवृत्ती, विशेषतः सिंचन क्षेत्रातील, ही प्रादेशिक विषमतेचे मुख्य संरचनात्मक कारण आहे. शाश्वत आणि समतोल प्रादेशिक विकासासाठी केवळ आर्थिक वाढ पुरेशी नाही, तर पिछाडीवर असलेल्या विभागांमध्ये लक्ष्यित सार्वजनिक गुंतवणूक आणि प्रशासकीय क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे.

बिजसंज्ञा : प्रादेशिक असमानता, सिंचन पायाभूत सुविधा, महाराष्ट्र अर्थव्यवस्था, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र, विकासातील तफावत, जिल्हा नियोजन, कृषी उत्पादकता.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारताच्या आर्थिक प्रगतीचा एक महत्त्वाचा स्तंभ आहे. औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्रातील विस्तार आणि आर्थिक केंद्रस्थानी असलेल्या मुंबईमुळे राज्याने सातत्याने उच्च वृद्धीचे प्रदर्शन दाखवले आहे. अलीकडच्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, 2025-26 साठी राज्याचा नाममात्र जीएसडीपी सुमारे 51 लाख कोटी रुपये असून, दरडोई उत्पन्न 3,47,903 रुपये आहे, जे राष्ट्रीय सरासरी 2,19,575 रुपयांच्या खूपच वर आहे. हे आकडे राज्याच्या एकूण आर्थिक वर्चस्वाची साक्ष देतात. राज्याची आर्थिक रचना ही बहुक्षेत्रीय स्वरूपाची असून, कृषी, उद्योग आणि सेवा या तीनही क्षेत्रांचा समतोल विकास झालेला दिसतो; परंतु या समतोलाचे प्रादेशिक वितरण मात्र अत्यंत असमान आहे.

तथापि, "समग्र वाढ" आणि "समावेशक विकास" यातील फरक महाराष्ट्राच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. राज्याच्या आर्थिक यशाचा मोठा भाग काही विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये केंद्रित आहे. मुंबई, ठाणे आणि पुणे या जिल्ह्यांचा राज्याच्या जीएसव्हीएमध्ये अनुक्रमे 19.8, 14.6 आणि 11.6 टक्के वाटा आहे. याउलट, विदर्भ आणि मराठवाड्यातील अनेक जिल्हे आर्थिकदृष्ट्या पिछाडीवर आहेत. जागतिक बँकेनेही नमूद केले आहे की, महाराष्ट्राच्या 36 जिल्ह्यांपैकी केवळ सात जिल्हे राज्याच्या अर्ध्याहून अधिक जीडीपीमध्ये योगदान देतात. ही विषमता केवळ सांख्यिकीय नाही, तर ती मानवी विकास,

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

कृषी उत्पादकता आणि जीवनमानावर थेट परिणाम करणारी वास्तविकता आहे. त्यामुळे प्रादेशिक विकासाचा प्रश्न हा केवळ आर्थिक नियोजनाचा नाही, तर सामाजिक न्याय आणि राजकीय स्थैर्याचाही प्रश्न बनला आहे.

या संशोधन पत्राचा उद्देश महाराष्ट्राच्या आर्थिक वाढीच्या समग्र चित्राचे विश्लेषण करणे आणि त्याबरोबरच प्रादेशिक विकासातील असमतोलाची कारणे आणि स्वरूप यांचा शोध घेणे हा आहे. विशेषतः, सिंचन पायाभूत सुविधा आणि कृषी उत्पादकता या दोन महत्त्वाच्या घटकांच्या माध्यमातून पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा यांच्यातील संरचनात्मक फरकाचे विश्लेषण केले जाईल. हा अभ्यास प्रादेशिक समतेसाठी धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आवश्यकता अधोरेखित करतो आणि राज्याच्या एकूण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या शिफारसी सुचवतो.

अध्ययनाचे उद्देश

या संशोधन अभ्यासाचे मुख्य उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेच्या समग्र वाढीचे आणि क्षेत्रीय रचनेचे विश्लेषण करणे :** राज्याच्या जीएसडीपीमधील वाढीचा दर, कृषी, उद्योग आणि सेवा या तीन प्रमुख क्षेत्रांचे योगदान आणि त्यांची वाढीची गती यांचा आढावा घेणे. यामध्ये राज्याच्या वित्तीय स्थितीचे आणि रोजगाराच्या स्वरूपाचेही विश्लेषण समाविष्ट आहे.
2. **प्रादेशिक आर्थिक असमानतेचे स्वरूप स्पष्ट करणे :** राज्यातील विविध विभागांमधील (विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा) आर्थिक योगदान, दरडोई उत्पन्न आणि विकास निर्देशाकांमधील तफावत ओळखणे आणि ती कोणत्या ऐतिहासिक व संरचनात्मक कारणांमुळे निर्माण झाली आहे, हे स्पष्ट करणे.
3. **सिंचन पायाभूत सुविधांच्या असमानतेचा प्रभाव अभ्यासणे :** पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा येथील सिंचन प्रकल्पांची संख्या, साठवण क्षमता आणि त्यांचा कृषी उत्पादकतेवर होणारा परिणाम यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे. यासोबतच पर्जन्यमान, पीक उत्पादकता आणि निव्वळ सिंचित क्षेत्र या निर्देशकांचाही विचार करणे.
4. **प्रादेशिक विकासातील असमतोल दूर करण्यासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवणे :** पायाभूत सुविधा, प्रशासकीय विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक नियोजन यांच्या माध्यमातून समतोल प्रादेशिक विकास साधण्यासाठी शिफारसी करणे आणि जिल्हा नियोजन यंत्रणेच्या सक्षमीकरणाची आवश्यकता अधोरेखित करणे.

अध्ययन पद्धती

हा अभ्यास वर्णनात्मक स्वरूपाचा असून, दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित आहे. विश्लेषणासाठी वापरण्यात आलेली माहिती खालील प्रमुख स्रोतांकडून संकलित करण्यात आली आहे:

- **महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण (2024-25 आणि 2025-26) :** राज्याच्या जीएसडीपी, क्षेत्रीय वाढ, वित्तीय स्थिती आणि रोजगाराशी संबंधित सर्वांत अधिकृत आणि अद्ययावत माहिती येथून घेतली आहे.
- **जिल्हा सामाजिक-आर्थिक आढावे :** सिंचन, पर्जन्यमान आणि पीक उत्पादकता या प्रादेशिक तुलनात्मक विश्लेषणासाठी आवश्यक असलेली जिल्हास्तरीय माहिती या स्रोतांमधून संकलित केली आहे.
- **जागतिक बँक आणि नीती आयोगाचे अहवाल :** प्रादेशिक असमानता आणि जिल्हास्तरीय नियोजनाच्या संदर्भातील धोरणात्मक अंतर्दृष्टीसाठी या आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालांचा वापर करण्यात आला आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- **शैक्षणिक संशोधन निबंध आणि अर्थविषयक वृत्तांकन :** सिंचन विषमतेवरील तुलनात्मक अभ्यास आणि राज्याच्या आर्थिक वाढीच्या अलीकडील अंदाजांसाठी या स्रोतांचा आधार घेतला आहे.

विश्लेषणाची पद्धत मुख्यतः तुलनात्मक आहे, ज्यामध्ये पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा या दोन प्रमुख प्रादेशिक विभागांमधील सिंचन क्षमता, पर्जन्यमान आणि पीक तीव्रता यांची तुलना केली जाते. याशिवाय, राज्याच्या एकूण आर्थिक वाढीचा आढावा घेण्यासाठी आर्थिक सर्वेक्षणातील आकडेवारीचे वर्णनात्मक विश्लेषण केले आहे. अभ्यासाची व्याप्ती प्रामुख्याने प्रादेशिक (मॅक्रो-लेव्हल) तुलनेपुरती मर्यादित असून, शेतकरी-स्तरीय प्राथमिक सर्वेक्षण यात समाविष्ट नाही. तसेच, अभ्यासात उपलब्ध दुय्यम आकडेवारीवर आधारित निष्कर्ष काढले असून, आकडेवारीच्या उपलब्धतेच्या मर्यादा विचारात घेतल्या आहेत.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था : समग्र वाढ आणि क्षेत्रीय रचना

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही बहुक्षेत्रीय आणि विविधतेने नटलेली आहे. अलीकडच्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, 2025-26 मध्ये राज्याचा वास्तविक जीएसडीपी वाढीचा दर 7.9 टक्के राहण्याचा अंदाज आहे, जो राष्ट्रीय अंदाजापेक्षा (7.4 टक्के) किंचित अधिक आहे. या वाढीचे प्रमुख इंजिन **सेवा क्षेत्र** आहे, ज्याचा राज्याच्या एकूण ग्रॉस स्टेट व्हॅल्यू ॲडेडमध्ये सुमारे 60 टक्के वाटा आहे आणि ज्याची वाढ 9 टक्क्यांच्या आसपास अपेक्षित आहे. आर्थिक सेवा, रिअल इस्टेट आणि व्यावसायिक सेवा या उपक्षेत्रांची यात मोठी भूमिका आहे. मुंबई हे देशाचे आर्थिक केंद्र असल्यामुळे बँकिंग, विमा आणि वित्तीय सेवांचा मोठा भाग याच भागात केंद्रित झाला आहे.

उद्योग क्षेत्राची वाढ 5.7 टक्के अपेक्षित असून, ती सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत संथ आहे. औद्योगिक वाढीत अभियांत्रिकी, ऑटोमोबाईल, औषधनिर्माण आणि रसायन या क्षेत्रांचा समावेश होतो, ज्याचे केंद्रीकरण पुणे, औरंगाबाद आणि नागपूरच्या काही भागांत झालेले आहे. कृषी आणि संलग्न क्षेत्राची वाढ केवळ 3.4 टक्के असून, हे क्षेत्र राज्याच्या जीडीपीमध्ये तुलनेने कमी योगदान देते, परंतु राज्यातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह याच क्षेत्रावर अवलंबून आहे. 2025 मध्ये राज्यात सरासरीच्या 109.1 टक्के पर्जन्यमान झाल्यामुळे कृषी उत्पादनाला काही प्रमाणात आधार मिळाला, तरीही कडधान्य आणि तेलबियांच्या उत्पादनात घट अपेक्षित आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, राज्याची आर्थिक वाढ ही मुख्यतः सेवा व उद्योग क्षेत्रावर अवलंबून असून, कृषी क्षेत्राची वाढ संथ आणि हवामानाधीन आहे.

राज्याची वित्तीय स्थिती तुलनेने स्थिर असून, गेल्या दशकभरापासून राज्याने वित्तीय तूट जीएसडीपीच्या 3 टक्क्यांच्या मर्यादेत ठेवली आहे. 2025-26 साठी वित्तीय तूट 2.7 टक्के आणि कर्जाचा साठा 18.3 टक्के राहण्याचा अंदाज आहे. बँकिंग क्षेत्रातही राज्य अग्रेसर असून, एकूण बँक ठेवींमध्ये राज्याचा वाटा 22.7 टक्के आणि एकूण कर्जामध्ये 27.8 टक्के आहे. हे प्रमाण राज्याच्या आर्थिक सक्रियतेची आणि वित्तीय पायाभूत सुविधांच्या सामर्थ्याची साक्ष देते. परंतु, या वित्तीय सामर्थ्याचा लाभही सर्व प्रदेशांना समानपणे मिळालेला नाही; बहुतेक बँकिंग व औद्योगिक गुंतवणूक शहरी व विकसित भागांत केंद्रित राहिली आहे.

प्रादेशिक असमानता : एक संरचनात्मक आव्हान

या समग्र आर्थिक सामर्थ्याच्या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमानता ही एक गंभीर आणि चिकाटीची समस्या आहे. जागतिक बँकेच्या मते, राज्याच्या 36 जिल्ह्यांपैकी केवळ सात जिल्हे राज्याच्या अर्ध्याहून अधिक जीडीपीमध्ये योगदान देतात. हे केंद्रीकरण मुंबई महानगर प्रदेश, पुणे आणि त्यांच्या परिसरात घडले आहे. मुंबई आणि उपनगरे ही आर्थिक सेवांची केंद्रे असून, पुणे हे औद्योगिक व शैक्षणिक केंद्र बनले आहे; तर नाशिक, कोल्हापूर आणि सातारा या जिल्ह्यांनी कृषी-आधारित उद्योग आणि नगदी पिकांमुळे तुलनेने चांगली प्रगती केली आहे. याउलट, विदर्भ आणि मराठवाड्यातील बहुतेक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

जिल्हे आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत. या भागांतील औद्योगिक गुंतवणूक मर्यादित असून, बेरोजगारी आणि स्थलांतराचे प्रमाण अधिक आहे.

या असमानतेचे मूळ ऐतिहासिक गुंतवणुकीच्या स्वरूपात आणि भौगोलिक मर्यादांमध्ये शोधले जाऊ शकते. पश्चिम महाराष्ट्राला कोकण किनारपट्टी आणि मुंबईच्या जवळपासचा भौगोलिक लाभ मिळाला, तसेच विपुल पाणीसाठा आणि सुपीक जमीन यामुळे तेथे औद्योगिक आणि कृषी विकासाला गती मिळाली. दुसरीकडे, मराठवाडा आणि विदर्भ हे अर्ध-कोरडवाहू आणि कोरडवाहू क्षेत्र असून, तेथे पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि कमी पर्जन्यमान यामुळे विकासाची गती मंदावली आहे. याशिवाय, स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक धोरणांनीही विकसित भागांनाच अधिक प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे विषमता अधिक दृढ झाली. शैक्षणिक संस्था, आरोग्य सुविधा आणि वाहतूक नेटवर्क यांचेही केंद्रीकरण याच दिशेने झाले असून, त्याचा परिणाम मानवी विकास निर्देशांकांवरही दिसून येतो.

सिंचन पायाभूत सुविधा आणि कृषी उत्पादकता: पश्चिम महाराष्ट्र विरुद्ध मराठवाडा

प्रादेशिक असमानतेचे सर्वात स्पष्ट आणि मोजता येणारे उदाहरण म्हणजे सिंचन सुविधांमधील तफावत. सिंचन हा केवळ कृषी क्षेत्राचा आधार नाही, तर तो ग्रामीण उत्पन्नाची स्थिरता आणि प्रादेशिक आर्थिक वाढ यांच्याशी थेट जोडलेला आहे. 2021-2024 या कालावधीतील आकडेवारीनुसार, पश्चिम महाराष्ट्रात 28 मोठे सिंचन प्रकल्प आणि 15,480 दशलक्ष घनमीटर (MCM) जिवंत साठवण क्षमता आहे. याउलट, मराठवाड्यात केवळ 11 मोठे प्रकल्प आणि 7,260 MCM साठवण क्षमता आहे. ही तफावत केवळ प्रकल्पांच्या संख्येपुरती मर्यादित नाही, तर साठवण क्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र या दोन्हींमध्ये ती स्पष्टपणे दिसून येते.

या पायाभूत तफावतीचा थेट परिणाम शेतीवर होतो. पश्चिम महाराष्ट्रात सुमारे 44.2 टक्के निव्वळ सिंचित क्षेत्र असून, तेथील पीक तीव्रता 15.8 टक्के आहे. मराठवाड्यात हे प्रमाण अनुक्रमे केवळ 17.8 टक्के आणि 122 टक्के आहे. याचा अर्थ असा की, मराठवाड्यातील शेतकरी पावसावर अधिक अवलंबून असून, तेथे वर्षभरात एकापेक्षा जास्त पिके घेण्याची क्षमता मर्यादित आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सिंचन सुविधांमुळे तेथे ऊस, भाजीपाला आणि इतर नगदी पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणात होते, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अधिक स्थिर आणि जास्त असते. सिंचनामुळे ऊस उत्पादनाला मिळणारा आधार हा पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखानदारीच्या यशाचा आधारस्तंभ आहे, ज्याने तेथील ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट केली आहे.

पर्जन्यमानातील फरक ही असमानतेची दुसरी बाजू आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात सरासरी 1,085 मिमी पर्जन्यमान होते, तर मराठवाड्यात ते केवळ 715 मिमी आहे. कमी आणि अनिश्चित पर्जन्यमान, सिंचनाच्या कमतरतेसह एकत्र आल्यास, दुष्काळाचा धोका वाढतो आणि शेती उत्पादकता घटते. मराठवाड्यातील बहुतेक भाग हा पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे सतत दुष्काळाच्या छायेखाली आहे, ज्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतो आणि शेतीतून स्थलांतर होते. संशोधनात असे निदर्शनास आले आहे की, सिंचनाची उपलब्धता आणि कृषी उत्पादकता यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध आहे, आणि हा संबंध प्रादेशिक उत्पन्नातील फरकाचे एक प्रमुख स्पष्टीकरण आहे. सिंचनाचा अभाव हा केवळ कृषी उत्पन्नाची पातळी कमी करत नाही, तर पिकांची विविधता, बाजारपेठेशी जोडणी आणि ग्रामीण रोजगाराच्या संधी यावरही मर्यादा आणतो.

प्रशासकीय विकेंद्रीकरण आणि जिल्हा नियोजन :

या असमानतेवर मात करण्यासाठी प्रशासकीय स्तरावरही प्रयत्न होत आहेत. महाराष्ट्रात जिल्हा नियोजन समित्यांची व्यवस्था असली, तरी निधीची कमतरता, तांत्रिक क्षमतेचा अभाव आणि नोकरशाहीचा कडकपणा यामुळे या यंत्रणेची प्रभावीता मर्यादित राहिली आहे. जिल्हा नियोजनासाठी आवश्यक असलेली आकडेवारी, तांत्रिक कर्मचारी आणि वित्तीय

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

स्वायत्तता यांचा अभाव हा या यंत्रणेच्या अपयशाचा मुख्य कारण आहे. त्यामुळे स्थानिक पातळीवर विकासाचे नियोजन करण्याऐवजी निर्णय केंद्रीय पातळीवरून घेतले जातात, ज्यामुळे पिछाडीवर असलेल्या भागांच्या गरजा दुर्लक्षित राहतात.

जागतिक बँकेनेही या दिशेने पावले उचलली असून, पिछाडीवर असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वाढीस चालना देण्यासाठी आणि जिल्हा प्रशासनाची क्षमता वाढविण्यासाठी एक कार्यक्रम राबवला जात आहे. या कार्यक्रमांतर्गत डेटा-आधारित नियोजन, निजी क्षेत्राचा सहभाग आणि सेवा वितरण सुधारण्यावर भर दिला जात आहे. या उपक्रमाचे स्वागत करण्यासारखे असले, तरी त्याची व्याप्ती आणि गती राज्याच्या गरजेच्या तुलनेत अपुरी आहे. प्रादेशिक समतेसाठी केवळ बाह्य निधी पुरेसा नाही; तर स्थानिक पातळीवर नियोजनाची क्षमता, पारदर्शकता आणि जबाबदारीची व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासाठी जिल्हा नियोजन समित्यांना अधिक अधिकार, स्थिर निधी आणि तांत्रिक सहाय्य देणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही एक विरोधाभासी चित्र दर्शवते. एकीकडे, राज्य देशाच्या आर्थिक वाढीत अग्रेसर असून, सेवा क्षेत्राच्या जोरावर ते 7.9 टक्क्यांचा वृद्धिदर गाठण्याच्या मार्गावर आहे. दरडोई उत्पन्न, गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत राज्य देशातील अव्वल स्थानांवर आहे. परंतु, या यशाचे फलित सर्वांपर्यंत समानपणे पोहोचलेले नाही. मुंबई, पुणे आणि त्यांच्या आसपासचा पट्टा आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध होत असताना, मराठवाडा आणि विदर्भातील मोठा भाग विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिला आहे. राज्याच्या एकूण जीडीपीमध्ये केवळ सात जिल्ह्यांचे अर्ध्याहून अधिक योगदान हे या विषमतेचे निर्णायक पुरावे आहे.

या अभ्यासाचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की, प्रादेशिक असमानता ही केवळ नैसर्गिक परिस्थितीचा परिणाम नाही, तर ती दीर्घकालीन धोरणात्मक निवडींचा आणि गुंतवणुकीच्या प्रवृत्तीचा परिणाम आहे. सिंचन पायाभूत सुविधांमधील तफावत हे याचे सर्वात स्पष्ट उदाहरण आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सिंचन प्रकल्पांचे प्रमाण आणि साठवण क्षमता मराठवाड्यापेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक असल्याने, तेथील शेती अधिक उत्पादक आणि शेतकरी अधिक स्थिर उत्पन्न मिळवणारे ठरले आहेत. याउलट, मराठवाड्यातील शेतकरी पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून असून, त्यांची उत्पादकता आणि उत्पन्न यामध्ये मोठी अस्थिरता आहे. सिंचनाचा अभाव, कमी पर्जन्यमान आणि पीक तीव्रतेतील फरक यांची साखळी प्रादेशिक उत्पन्नातील दरी रुंदावत ठेवते.

या परिस्थितीत बदल घडवण्यासाठी लक्ष्यित आणि टप्प्याटप्प्याने केलेली सार्वजनिक गुंतवणूक आवश्यक आहे. केवळ औद्योगिक प्रोत्साहनांचे घोषणापत्र पुरेसे नाही; तर पिछाडीवर असलेल्या विभागांमध्ये सिंचन, वीज, रस्ते आणि बाजारपेठेशी जोडणी यासारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधा प्राधान्याने उभारल्या पाहिजेत. सिंचन प्रकल्पांच्या पूर्ततेसाठी निधीची तरतूद वाढवणे, लघु सिंचन व जलसंधारणाला चालना देणे आणि शेतकऱ्यांना पिकविमा व बाजारपेठेची हमी देणे या उपायांचा समावेश यात होतो. त्याचबरोबर, जिल्हा नियोजन यंत्रणेला अधिक अधिकार आणि निधी देऊन स्थानिक पातळीवर विकासाचे नियोजन करण्याची क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे. जागतिक बँकेच्या पुढाकाराने या दिशेने काही प्रयत्न सुरू आहेत, परंतु त्यांची व्याप्ती आणि गती वाढविणे आवश्यक आहे. स्थानिक पातळीवर कौशल्य विकास, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन आणि कृषी-आधारित उद्योगांची उभारणी यामुळे पिछाडीवर असलेल्या भागांत रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील आणि स्थलांतर कमी होईल.

शेवटी, महाराष्ट्राचे एक ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न साकार करायचे असेल, तर राज्याच्या वाढीत सर्व जिल्ह्यांचा सहभाग आवश्यक आहे. केवळ काही क्षेत्रांच्या वाढीवर आधारित विकास दीर्घकाळ टिकाऊ ठरू शकत नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रादेशिक समतेशिवाय आर्थिक वाढीचा लाभ सामाजिक स्थैर्यात रूपांतरित होणार नाही. त्यामुळे, सिंचनापासून ते औद्योगिक विकेंद्रीकरणापर्यंत आणि प्रशासकीय सुधारणांपासून ते स्थानिक क्षमता निर्माणापर्यंत, सर्व स्तरांवर समतोल प्रादेशिक विकासाला प्राधान्य देणे ही काळाची गरज आहे. असा विकासच महाराष्ट्राला आर्थिक महासत्ता बनवू शकतो आणि त्याचबरोबर राज्यातील प्रत्येक नागरिकाला प्रगतीच्या प्रवाहात सहभागी करू शकतो.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. दांडेकर, व्ही. एम. (1984). *महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाबाबतचा अहवाल* (दांडेकर समिती अहवाल). नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
2. केळकर, व्ही. (2013). *महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल निर्मूलन उच्चस्तरीय समिती अहवाल*. अर्थशास्त्र व नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
3. महाराष्ट्र शासन. (2023). *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2022-23 व 2023-24*. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय.
4. देशपांडे, आर. एस., आणि तुपे, एस. (2008). Agrarian distress and farmers' suicides in Maharashtra. *Economic and Political Weekly, 43*(45), 52-58.
5. ब्राह्मणे, एम. एन. (2018). *महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक विषमता*. चिन्मय प्रकाशन.
6. NITI Aayog. (2021). *National Multidimensional Poverty Index (MPI) report*. Government of India.
7. कुंभार, ए. आर. (2015). *महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था*. फडके प्रकाशन.
8. Government of Maharashtra. (2014). *Maharashtra Human Development Report: Towards inclusive human development*. Oxford University Press.
9. विश्वनाथ, पी. (2010). *Regional imbalance and economic development in India*. Deep & Deep Publications.